

MISCELLANEA

Jerzy Laskowski

KANAŁY ELŻBIETY I KLEBARSKI (WIKTORII). HISTORIA I POCHODZENIE NAZW – ANALIZA ŹRÓDŁOZNAWCZA

Słowa kluczowe:

Kanały na Warmii, melioracje w Prusach, hydrografia Warmii, hydronimia

Schlüsselwörter:

Kanäle in Ermland, Melioration in Preußen, Hydrographie Ermlands, Gewässernamen

Keywords:

Canals in Warmia, melioration in Prussia, hydrology of Warmia, hydronyms

INSTITUT PÓŁNOCNY
IM. MOTYCIECHA KEJTRNSKIEGO

W miejscowości Silice w gminie Purda znajduje się ciekawy obiekt hydrotechniczny. Jest to bezkolizyjne skrzyżowanie dwóch kanałów. Ze względu na swoją osobliwość stanowi atrakcję turystyczną, często opisywaną na różnych stronach internetowych. Większości opisów towarzyszy informacja, że są to dwa kanały: Elżbiety i Wiktorii, które nazwano tak na cześć córek cesarza Wilhelma II. Taką informację powielił też zespół redakcyjny opracowujący *Przewodnik Turystyczny po gminie Purda*, którego byłem współautorem¹. Zamieszczając tę informację, opieraliśmy się na opracowaniu inż. Augustyna Jodko z Zarządu Melioracji i Urządzeń Wodnych w Olsztynie². Poszerzając wiedzę na temat owych córek cesarza ze zdumieniem skonstatowałem, że cesarz Wilhelm II miał sześciu synów i tylko jedną córkę – Wiktorię. Informacja powielana dość powszechnie, że nazwy kanałów pochodzą od córek cesarza okazała się przynajmniej częściowo nieprawdziwa. Ponieważ w jakimś stopniu przyczyniłem się do rozpowszechnienia nieprawdziwej informacji o pochodzeniu nazw kanałów, poczułem się w obowiązku naprawić swój błąd i podjąłem badania celem wyjaśnienia prawdziwych źródeł nazw wymienionych obiektów fizjograficznych. Oficjalny portal internetowy miasta Olsztyn podaje, że nazwa kanału Wiktorii pochodzi od jedynej ukochanej córki cesarza

¹ *Przewodnik turystyczny po gminie Purda*, red. I. Lewandowska, E. Cyfus, J. Laskowski, J. Weihs, Purda 2013, s. 82.

² A. Jodko, *Historia i przyszłość kanału Elżbiety*, [br.d.m], mps w zbiorach autora.

Wilhelma II, a pochodzenie nazwy kanału Elżbiety przemilcza³. Nie jestem zatem pierwszym, który dostrzegł nieprawdziwość opowieści o dwóch córkach cesarza.

Artykuł ma na celu wyjaśnienie tych kwestii, dotychczas w literaturze naukowej przemilczanych. Powstał na podstawie kwerendy dokumentów melioracyjnych przechowywanych w Archiwum Państwowym w Olsztynie, źródeł kartograficznych ze zbiorów Muzeum Warmii i Mazur, Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego oraz informacji uzyskanych z urzędów melioracyjnych i geodezyjnych. Do tej pory nie ukazał się na ten temat żaden tekst naukowy. Mam nadzieję, że przedstawione poniżej wnioski oparte wyłącznie na materiale źródłowym zainteresują nie tylko historyków, ale także kartografów czy geografów historycznych.

Historia powstania kanałów Elżbiety i Klebarskiego (Wiktorii)

Poczynając od lat czterdziestych XIX wieku rozpoczęły się zakrojone na szeroką skalę roboty publiczne. Władze pruskie zamierzały dać tysiącom ludzi zatrudnienie, a przez to możliwość zarobienia na utrzymanie rodzin. Znaczne nakłady zostały przeznaczony na prace melioracyjne⁴. Jeśli chodzi o powiat olsztyński i interesujące nas kanały, to autorzy podają różne daty ich budowy. Augustyn Jodko podaje, że: *W roku 1870 dla regulacji łąk Kaplityńskich władze Prus dla regulacji stosunków wodnych – melioracji łąk Kaplityńskich pobudowały w celu ich odwodnienia sztuczny ciek wodny o długości około 14 km, przebiegający od jeziora Wadąg (w pobliżu miejscowości Myki), obok miejscowości Nikielkowo; Bogdany do jeziora Silickiego*. Jan Chłosta w *Słowniku Warmii* pisze, że: *Kanał Elżbiety jest nazywany też Kiermasowym Kanałem, ma długość 15,9 km i został wybudowany w l. 1940–1950, aby dostarczyć wody do stacji napędowych pomp odwadniających łąki Bogdańskie*⁵. Chłosta powołuje się na Georga Kellmanna. Ten ostatni nie wspomina nic o pompach, pisze następująco: *Krajobraz wodny terenu parafii jeszcze 150 lat temu był inny od obecnego. Intensywne prace melioracyjne zmieniły ten krajobraz w latach 1842–1890. W lecie 1841 r. na zlecenie króla, Baron Senfft von Pilfach objeżdżał teren Prus Wschodnich, aby określić tereny przydatne na osuszenie bagien i jezior, z zamiarem uzyskania większych obszarów na pastwiska, łąki i pola*⁶.

Historia opisywanych kanałów zaczęła się 13 sierpnia 1841 roku, kiedy to, jak wynika ze Sprawozdania Zarządu Olsztyńskiej Powiatowej Korporacji Melioracyj-

³ www.visit.olsztyn.eu/ru/place/2676/akwedukt-w-silicach (dostęp 30.01.2017).

⁴ S. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur*, t. 2: 1772–2010, Olsztyn 2011, s. 783.

⁵ J. Chłosta, *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*, Olsztyn 2002, ss. 157–158.

⁶ G. Kellmann, *Historia parafii Klebark Wielki jej wiosek i okolic*, Klebark Wielki 2007, s. 337.

nej za rok 1843, przybył wspomniany przez Kellmanna baron Senfft von Pilsach⁷. Przywiózł ze sobą rozkaz królewski.

Dnia 19 sierpnia odbyło się zebranie w Dobrym Mieście, żeby założyć stały komitet do spraw melioracyjnych. Jak pisze Kellmann: [...] *pod przewodnictwem Nadrejenta (Oberregierungspräsident) i rejenta (Regierungspräsident), zebrały się w Dobrym Mieście z pow. olsztyńskiego i lidzbarskiego stany, aby obradować na temat osuszania terenów i koniecznej melioracji*⁸.

Dnia 22 czerwca 1842 roku został wydany dekret królewski z zezwoleniem na te melioracje i udzielenie zaliczki w wysokości 120 000 talarów na wykup gruntów młyńskich i wstępne prace techniczne. Równocześnie komitet został zobowiązany do opracowania i zarejestrowania statutu, aby mógł działać jako przedsiębiorstwo melioracyjne. Rozpatrzenie tego królewskiego zarządzenia było przedmiotem obrad komitetu w dniu 29 lipca 1842 roku. 10 stycznia 1843 roku wypowiedziała się w tej sprawie Rada Powiatu. 30 maja 1843 roku zarejestrowany został statut. W międzyczasie robiono zakupy gruntów młyńskich. Zostały zakupione młyny w Biskupcu, Wadągu, Barczewie i Olsztynie za sumę 83 900 talarów, które natychmiast oddano w dzierżawę za łączną kwotę 3070 talarów w pierwszym roku.

Z początkiem kwietnia 1843 roku za zgodą króla wyznaczono kilku poruczników armii pruskiej do wykonania wstępnych prac technicznych. Byli to: von Biberstein z wojsk inżynieryjnych, von Kornatzki z 2 pułku piechoty, von Kornatzki z 3 pułku piechoty oraz nadogniomistrzowie von Kieneke i Koschien. Wymienionym osobom przysługiwał dodatek z kasy państwowej, aby nie obciążać budżetu Korporacji, która pokryła jedynie koszty niezbędnych instrumentów. Konieczne szkice i prace niwelacyjne zostały wykonane z dużą dokładnością i objęły swoim zasięgiem 40 niemieckich mil (1 mila pruska = 2000 prętów = 7532,5 m⁹). Poza tym pod ich kierownictwem wykonano częściowo kanał między Bogdanami i Jeziorem Umląg. Jak wynika ze sprawozdania prace koncentrowały się w następujących rejonach: rzeki Dymier i Pisy, rzeki Kośna, rzeki Łyny na odcinku od Rusi do Olsztyna oraz rejonu Przykop – Nowa Wieś i Łabuchy – Wilimy.

W rejonie rzeki Kośna chodziło o osuszenie zaniżonych terenów w obrębie wsi Patryki, Skajboty, Silice, Klebark Wielki, Klewki. Ustalono rentowność tego przedsięwzięcia i odpowiednie wyliczenia były przedstawione do sprawdzenia baronowi Senfft von Pilsach.

Aby osuszyć dolinę rzeki Kośna najważniejszym zadaniem było wykonanie kanału między Jeziorem Bogdańskim i Umląg. Prace można było rozpocząć dopie-

⁷ G. Kellmann w swoich pracach podaje nazwisko von Pilsach, według mnie prawidłowo powinno być von Pilsach.

⁸ G. Kellmann, op. cit., s. 337.

⁹ D. Fenna, *Jednostki miar*, Warszawa 2004, s. 172.

ro 9 października, ale warunki pogodowe uniemożliwiły ich dokończenie. Zdobyte doświadczenie podczas tych pierwszych prac miało pozwolić w przyszłości na uzyskanie większej rentowności przedsięwzięć melioracyjnych. Wykorzystywano do prac lokalnych pracowników w systemie akordowym¹⁰.

Dnia 18 października 1843 roku na stronach „Allensteiner Kreis-Blatt” ukazało się ogłoszenie Korporacji. Informowało ono, że przez obniżenie poziomu rzeki Košno (*Kermess*) i związanych z nią jezior: Patryckiego, Kiestrój, Klebarskiego, Bogdańskiego, Linowskiego obszary, które w tej chwili tworzą bagna mają być wysuszone. 13 listopada osoby, które korzystały z prawa do połowu ryb i pozyskiwania trzciny miały się stawić w urzędzie sołtysa w Klebarku Wielkim w celu uzgodnienia nowych warunków. Nieobecni będą musieli przyjąć warunki narzucone przez urząd. Jak widać Korporacja z dużą determinacją przystąpiła do prac melioracyjnych w rejonie rzeki Košno i zamierzała je szybko ukończyć¹¹.

Jak wynika ze Sprawozdania Zarządu Olsztyńskiej Powiatowej Korporacji Melioracyjnej za rok 1844 z dnia 5 stycznia 1845 roku w roku sprawozdawczym koncentrowano się w pierwszej kolejności na pracach melioracyjnych w rejonie rzeki Košno. W tym roku zakończono budowę kanałów o długości 2271 prętów z planowanych 3250 prętów (1 pręt pruski = 3,766 m¹²). Przede wszystkim zakończono budowę kanału między Jeziorem Bogdańskim a Jeziorem Umląg. Śpieszono się z tymi pracami, aby jak najwięcej z nich zostało wykonanych przed 13 listopada, kiedy to przypadały urodziny królowej. Miał to być wkład Korporacji w uroczystości, które były obchodzone z udziałem przedstawiciela królewskiego rządu. Z tej okazji jeden z kanałów nazwano „Elizabeth Kanal”¹³. Tak więc nazwa Kanał Elżbiety pochodzi od Elżbiety Ludwiki Wittelsbach, żony Fryderyka Wilhelma IV. W listopadowym wydaniu „Allensteiner Kreis-Blatt” z 1844 roku pojawiło się ogłoszenie Olsztyńskiej Powiatowej Korporacji Melioracyjnej informujące, że 13 listopada zostanie otwarty kanał odwadniający Jezioro Bogdańskie i przez to zostanie obniżony poziom wód całego obszaru rzeki Kiermas. Termin uroczystości wyznaczono na dzień urodzin królowej Elżbiety. To było pierwsze tak duże przedsięwzięcie melioracyjne w powiecie. Zaproszeni byli wszyscy mieszkańcy powiatu i ich przyjaciele. Miejsce zbiórki wyznaczono przy moście w pobliżu Sapun Małych¹⁴. Jeśli połączymy informacje ze sprawozdania za rok 1844 z informacja-

¹⁰ Archiwum Państwowe w Olsztynie [dalej APO] Rejencja Olsztyńska, sygn. 4/mikrofilm – 2910. Verwaftungs-Bericht des Komite der Allensteiner Kreis-Corporation für Meliorations- Angelegenheiten pro 1843, k. 126–129.

¹¹ „Allensteiner Kreis-Blatt” 1843, nr 40, ss. 227–228.

¹² D. Fenna, op. cit., s. 172.

¹³ APO, Rejencja Olsztyńska, sygn. 4/mikrofilm – 2910, Verwaftungs-Bericht des Komite der Allensteiner Kreis-Corporation für Meliorations-Angelegenheiten pro 1844, k. 229–230.

¹⁴ „Allensteiner Kreis-Blatt” 1844, nr 46, s. 226.

mi z tego ogłoszenia to nasuwa się wniosek, że nazwa Kanał Elżbiety pierwotnie dotyczyła kanału odwadniającego Jezioro Bogdańskie. O pracach melioracyjnych możemy się dowiedzieć z kolejnego ogłoszenia Korporacji. W lipcowym numerze „Allensteiner Kreis-Blatt” z tego samego roku jest informacja o ograniczeniu ruchu między Klebarkiem Wielkim i Silicami ze względu na prace melioracyjne¹⁵. Prawdopodobnie budowano Kanał Klebarski, a być może również obecny Kanał Elżbiety na odcinku od Patryk do Silic. Jak wynika ze sprawozdania Korporacji za rok 1845 kontynuowano prace w rejonie rzeki Kiermas i jak napisano [...] *jeśli grunty po odwodnieniu będą miały odpowiednią konsystencję to prace będą zakończone*¹⁶. W sierpniowym numerze „Allensteiner Kreis-Blatt” z 1846 roku Korporacja zamieściła ogłoszenie, w którym istotne dla moich rozważań jest jedno zdanie: *wody rzeki Kiermas powyżej Kaplityn zostały przez pociągnięcie kanału odprowadzone do jeziora Wadąg*¹⁷. Z treści nie wynika, kiedy dokładnie to się stało. Jednak można mieć pewność, że w 1846 roku wszystkie kanały w rejonie rzeki Kiermas były już wybudowane. Świadczy o tym również kolejne ogłoszenie z września 1846 roku informujące, że każdy kto uważa, iż poniósł stratę w wyniku prac melioracyjnych ma zgłosić je do 3 listopada do starosty von Pequille. Po tym terminie roszczenia miały nie być uwzględniane¹⁸.

Pozostaje do rozważenia kwestia w jakim celu zbudowano Kanał Elżbiety? Wymienieni przeze mnie autorzy podają różne przyczyny. Pierwsza to zmniejszenie przepływu wody dopływającej do Pisy w Barczewie. Kellmann pisze tak: *Rzeka Kośna gromadząca w swoim korycie ogromne ilości wody zalewała łąki i domostwa w okolicy Barczewa*¹⁹. Druga przyczyna, to zmeliorowanie łąk kaplityńskich²⁰ i trzecia to dostarczenie wody do stacji pomp odwadniających²¹. Żadna z podanych przyczyn nie wyklucza pozostałych. W przytoczonych sprawozdaniach Korporacji mówi się o konieczności obniżenia poziomu rzeki Kośna (Kermess) w kontekście osuszania przyległych terenów. Aby jednak można było regulować poziom tej rzeki niezbędny był Kanał Elżbiety, który mógł przejąć ewentualny nadmiar wody i skierować go bezpośrednio do Jeziora Wadąg, omijając Barczewo. Sprawa zalewania tego miasta była opisywana już w latach 1722–1744. Stała się wówczas przyczyną sporu Barczewa z właścicielem młyna w Wadągu. Biskup zażądał nawet od Kapituły warmińskiej zniesienia tamy i zburzenia młyna. Na szczęście ta podeszła do sprawy rozważnie. Wyznaczony przez Kapitułę inspektor Suchodolef z Kwidzyna

¹⁵ Ibidem, 1844, nr 28, s. 130.

¹⁶ Ibidem, 1844, nr 15, s. 65.

¹⁷ Ibidem, 1846, nr 32, s. 144.

¹⁸ Ibidem, 1846, nr 5, s. 164.

¹⁹ G. Kellmann, op. cit., s. 340.

²⁰ A. Jodko, op. cit.

²¹ J. Chłosta, op. cit., ss. 157–158.

ustalił, że podtopienia są skutkiem krętego przebiegu rzeki pod miastem oraz jej nadmiernego zarośnięcia i nie mają nic wspólnego ze spiętrzeniem na rzece Wadąg²².

Czy wydarzenia, które miały miejsce sto lat wcześniej mogły mieć wpływ na decyzje odnośnie budowy Kanału Elżbiety? Jaką w tym rolę odegrała stacja pomp? Na mapie z 1880 roku nie ma takiego urządzenia, jednak na mapach późniejszych, na południe od miejscowości Bogdany można zobaczyć znak graficzny oznaczający młyn²³. Przy nim jest następujący podpis: Entw. M. [Entwässerung Mühle, po polsku odwadniający młyn]. Mapy potwierdzają istnienie urządzeń, o których pisze Chłosta. Pytanie, czy zostały one zbudowane od razu, czy dopiero po jakimś czasie, skoro nie ma tych urządzeń na mapie z 1880 roku²⁴. Ta mapa była jednak mniej dokładna niż późniejsze, wykonana w skali 1: 100 000. Z drugiej strony, można na tej mapie zobaczyć pojedyncze budynki i zaznaczone inne młyny. Nie zaznaczono tego urządzenia również na mapie z 1914 roku²⁵. Po raz pierwszy ten obiekt pojawia się na mapie z roku 1934²⁶. Co ciekawe jest to mapa w skali 1: 100 000. Tak więc brak stacji pomp (Entw. M.) na starszych mapach nie wynikał chyba z faktu, że skala była zbyt mała. Prawdopodobnie początkowo tego urządzenia po prostu nie było. Nie znalazłem, żadnej wzmianki na temat tego urządzenia w sprawozdaniach z lat 1843–1845. Nie wspomina nic na ten temat ks. Walenty Barczewski w *Geografii Polskiej Warmii*. Tak więc owa stacja pomp istniała na pewno w latach międzywojennych i w okresie wojny. Na powojennych mapach już jej nie ma, ale udało mi się odnaleźć rysunki techniczne przedstawiające to urządzenie w dokumentacji Zarządu Melioracji i Urządzeń Wodnych oddział rejonowy w Olsztynie. Znajduje się tam dokument o nazwie *Istniejące obiekty na Kanale Elżbiety pow. Olsztyn*. Są w nim cztery rysunki. Dwa rzuty małego budynku z dwuspadowym dachem i dwa rysunki instalacji przepompowni. Z rysunku wynika, że była to jedna pompa napędzana wodą z Kanału Elżbiety, która zasysała wodę z polderu i odprowadzała całą wodę rowem do Kanału Kiermas (chodzi o *ciek wschodni*, taka nazwa jest używana dzisiaj). Podpis nad rysunkami brzmi „Budynek przepompowni w Bodgajnach“. Na dokumencie nie ma daty, ale znajduje się on wśród innych dokumentów datowanych na 1967 rok²⁷. O istnieniu stacji pomp zaświadczać pozostałości budowli, które można jeszcze dziś odnaleźć w terenie.

²² R. Bętkowski, *Papiernia w Wadagu*, „Debata” 2008, nr 5, s. 31.

²³ www.amzpbig.com/maps/2289.Gr.Kleeberg_1952_UPkrak.jpg ze zbiorów Instytutu Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie (dostęp 30.01.2017).

²⁴ Karte des Deutesches Reichs ark. 134 Allenstein, www.landkartenarchiv.de (dostęp 30.01.2017).

²⁵ Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie [dalej MWiM], DH 9891 OMO, mapa Kreis Allenstein, Oskar Eulitz Verlag, Lissa 1914.

²⁶ MWiM, VIII/77586 OMO, mapa Kreis Allenstein, Nachträge 1934.

²⁷ Zarząd Melioracji i Urządzeń Wodnych [dalej ZMiUW] Oddział rejonowy w Olsztynie, *Istniejące obiekty na Kanale Elżbiety pow. Olsztyn*, teczka nr 9, Ewidencja Kanał Elżbiety.

Fryderyk Wilhelm IV i Elżbieta Ludwika Wittelsbach

Jak zatem wynika ze sprawozdania Korporacji za rok 1844 nazwa kanał Elżbiety pochodzi faktycznie od imienia żony króla. Postać męża królowej Elżbiety – Fryderyka Wilhelma IV ciekawie przedstawia Christopher Clark: *wstąpił na tron kiedy miał czterdzieści pięć lat. Stanowił zagadkę nawet dla tych, którzy znali go dobrze. Był romantykiem nie tylko w swych gustach, ale także w życiu osobistym. Był chyba ostatnim monarchą pruskim – a może i ostatnim monarchą europejskim – który uważał religię za kluczową dla zrozumienia swego panowania*²⁸. W kwietniu 1849 roku mógł przyjąć koronę cesarską. Odrzucił tę propozycję, ponieważ nie była to oferta władców państw niemieckich, tylko rewolucyjnego Zgromadzenia Narodowego we Frankfurcie nad Menem²⁹. To on zainicjował program melioracyjny w Prusach Wschodnich. Był też zwolennikiem budowy kolei i chociaż kolej dotarła do Olsztyna już za panowania jego brata Wilhelma I, to jednak projekt *Ostbahn* powstał w czasach Fryderyka Wilhelma IV³⁰. Po wspomnianym królu pozostała jeszcze jedna budowla, dzisiaj atrakcja turystyczna na Warmii i Mazurach, twierdza Boyen w Giżycku³¹. Christopher Clark tak dalej charakteryzował owego króla: *Dla Fryderyka Wilhelma IV, tak jak i dla jego ojca, państwo pruskie było instytucją chrześcijańską. Jednakże podczas gdy Fryderyk Wilhelm III postanowił narzucić swoją własną, eklektyczną odmianę kalwino-luteranizmu na protestanckie zgromadzenia Pruskich katolików, dążąc do konfrontacji w kwestii małżeństw mieszanych, chrześcijaństwo jego syna było szersze i bardziej ekumeniczne. Ku konsternacji swego ojca Fryderyk Wilhelm IV postanowił poślubić katolicką księżniczkę, Elżbietę Bawarską, i nalegał, by pozwolić jej zmienić wyznanie, kiedy uzna to za stosowne (co zresztą wkrótce uczyniła)*³². Przyszłą żonę poznał w 1819 roku podczas podróży do południowych Niemiec. Z listów, które słał do swego ojca wynikało, że jest to coś więcej niż zauroczenie. W jednym z nich tak opisał Elżbietę: *Kochane, owalne i powabne oblicze, oczy tak jasne jak neapolitańskie niebo, czarne brwi, ciemne włosy, a przy tym przyzwoitość, o której mógłbym tylko marzyć*³³. Elżbieta pochodziła ze znakomitego rodu Wittelsbachów. Jej ojciec Maksymilian I Józef był pierwszym władcą Bawarii, który przyjął tytuł króla. W czasie wojen napoleońskich występował po stronie Napoleona przystępując do Związku Reńskiego. Uzyskał dzięki temu znaczne nabytki terytorialne. Przed bitwą pod Lipskiem porzucił Napoleona i wystawił 36 tysięczną armię przeciwko dotychczasowemu sojusznikowi. Ocalił dzięki temu

²⁸ Ch. Clark, *Prusy, powstanie i upadek 1600–1947*, Warszawa 2009, s. 387.

²⁹ *Słownik władców Europy nowożytnej i najnowszej*, red. M. Serwański, J. Dobosz, Poznań 1998, s. 133.

³⁰ Ch. Clark, op. cit., s. 406.

³¹ M. Kędziński, *Twierdza Boyen. Plan twierdzy, trasy zwiedzania, historia*, Giżycko 2016.

³² Ch. Clark, op. cit., s. 388.

³³ G. Kucharczyk, *Hohenzollernowie*, Poznań 2016, s. 258.

większość nabytków terytorialnych. Elżbieta Ludwika Wittelsbach wyszła za mąż w 1823 roku. Prawdopodobnie stan zdrowia jej męża spowodował, że nie mieli dzieci. Mimo to byli przykładnym związkiem. Mieli wiele wspólnych zainteresowań i Elżbieta trwała przy swoim mężu również w najtrudniejszych chwilach. Tak było np. w czasie rewolucji w Berlinie 1848 roku, kiedy król kazał wycofać wojsko z miasta zdając się na łaskę obywateli. 19 marca król i jego żona stali na balkonie pałacu, podczas gdy niesiono zwłoki powstańców. Z tłumu rozległ się krzyk w kierunku króla: *Czapka z głowy!* Król zdjął czapkę i pochylił głowę. Stojąca obok królowa Elżbieta skomentowała to słowami: *Jedynym czego teraz brakuje, to gilotyna*³⁴. Musiało to być traumatyczne przeżycie dla obojga. Elżbieta trwała przy mężu również wtedy, gdy ze względu na swoją chorobę musiał oddać rządy swojemu młodszemu bratu Wilhelmowi. Stan zdrowia króla systematycznie się pogarszał. Od końca 1859 poruszał się na wózku, a w 1860 stracił mowę. Zmarł 2 stycznia 1861 roku. Królowa nie odstępowała go aż do śmierci. Elżbieta zmarła 1873 roku i spoczęła u boku męża w poczdamskim Friedenskirche³⁵.

Warto przytoczyć jeszcze jedną ciekawostkę związaną z królową ze względu na to, że dotyczy ona miejsca na terenie obecnej gminy Purda. Jak piszą Jarosław Osmólski i Jerzy Sikorski, królowa patronowała chrztowi córki ówczesnego właściciela Ostrzeszewa Adolfa Hiplera. Na pamiątkę tego chrztu Hipler nadał nazwę tej posiadłości *Elizenhof* na cześć córki Elizy³⁶. Dopiero po II wojnie, nie wiadomo dłaczego, zmieniono nazwę na Ostrzeszewo.

Historia nazewnictwa kanałów w czasach administracji niemieckiej

Wydawać by się mogło, że sprawa nazwy kanału Elżbiety została wyjaśniona. Niestety nie do końca. Pewne jest jedynie pochodzenie samej nazwy, natomiast mniej pewne, którego ciekę wodnego ta nazwa dotyczy. Żeby to zrozumieć, trzeba spojrzeć na stare mapy, które przedstawiają teren przed wybudowaniem kanałów i porównać je z mapami po ich wybudowaniu. Nieoceniona jest tu mapa Schrottera (1796–1802). Inna ciekawa mapa znajduje się w zbiorach Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie³⁷. Niestety nie ma na niej daty. Są jednak informacje, na podstawie których można w przybliżeniu określić, z jakiego jest okresu. Pierwsza wskazówka to istnienie na mapie Nowej Wsi (*Neu*

³⁴ Ch. Clark, op. cit., s. 421.

³⁵ G. Kucharczyk, op. cit., s. 272.

³⁶ J. Osmólski, J. Sikorski, *Gmina Purda, woj. warmińsko-mazurskie, studium wartości kulturowych*, Warszawa–Olsztyn 1999 (mps w zbiorach autora).

³⁷ Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego – Zbiory Specjalne [dalej OBN], sygn. OK-266, Kreis-Karten der Provinz Preussen, Blatt nr 12, Allenstein.

Bartelsdorf), która funkcjonowała od 1804 roku, drugą wskazówką jest brak Nowej Kaletki, która rozwijała się po 1800 roku początkowo jako kolonia Kaletki. W 1827 dokonano podziału na Starą i Nową Kaletkę³⁸. Trzeba jednakże dodać, że na mapie zaznaczona jest linia kolejowa Olsztyn–Barczewo, zbudowana dopiero w 1872 roku.

Jednak istotny dla nas obraz obiektów fizjograficznych pochodzi z początku XIX wieku, tj. przed wybudowaniem kanałów.

Na obydwu mapach interesujące nas obiekty fizjograficzne przedstawione są jednakowo. Rzeka Kośna (na obu mapach *Kiermas Fl.*) płynie z Patryk (*Pattricken*) w kierunku północno-zachodnim, przepływa przez jezioro Kiestrój (na obu mapach bez nazwy) następnie jezioro Bogdańskie po jego zachodniej stronie (na obu mapach bez nazwy), dalej płynie w kierunku Kaplityn (*Capliteine*), gdzie skręca na wschód omijając miejscowość i płynie do jeziora Umląg (na obu mapach bez nazwy). Po zachodniej stronie Kaplityn płynie inny ciek wodny w kierunku południowo-zachodnim, następnie robi duży łuk, by zmienić kierunek na północny, a następnie zachodni i zakończyć swój bieg w jeziorze Wadąg. Ten ciek bez nazwy dla ułatwienia będę nazywał Kaplityńską Strugą. Taką nazwę podaje Gustaw Leyding jako ludową datując ją na 1924 rok³⁹. Odnalazłem tę nazwę (*Kapliteiner Fluß*) w ogłoszeniu Korporacji z dnia 28 września 1846 roku (78 lat wcześniej) dotyczącym pozwoleń na letnie i zimowe połowy ryb⁴⁰. Nie jest to chyba tylko nazwa ludowa, skoro została zamieszczona w urzędowym ogłoszeniu. Można przypuszczać, że występowała znacznie wcześniej, bo ludność musiała tę strugę jakoś nazywać.

A jak wyglądały te same cieki i jeziora po wybudowaniu kanałów? Kazimierz Sobaczewski przedstawia to tak: *Poza wsią Patryki wody rzeki Kośna zostały ujęte służą i skierowane do sztucznie wykopanego przekopu, a następnie specjalnego, wyżej usytuowanego ponad okoliczne osuszone tereny nasypu, który biegnie do miejscowości Kaplityny. Dalej do jez. Wadąg wykorzystano istniejący przedtem ciek wodny [Kaplityńską Strugę]*⁴¹. Trzeba jednak uściślić, że nie została ona wykorzystana w całości według starego koryta. Wspomniane przeze mnie zakole zostało wyprostowane poprzez wykopanie kanału. Ten fragment cieku będzie bardzo ważny dla dalszych rozważań. Dawne koryto rzeki Kośna w Kaplitynach zostało sztucznie połączone z Kaplityńską Strugą, ale pozostał naturalny odpływ do jeziora Umląg. Tak więc w Kaplitynach nowy ciek wodny rozdzielał się na dwa kierunki: jeden do jeziora Wadąg, drugi do jeziora Umląg. A tak to przedstawia Georg Kellmann: *Rzeka*

³⁸ J. Osmólski, J. Sikorski, op. cit., (strony nienumerowane).

³⁹ G. Leyding, *Słownik Nazw Miejscowych Okręgu Mazurskiego, cz. II, Nazwy Fizjograficzne*, Poznań 1959, s. 203.

⁴⁰ „Allensteiner Kreis-Blatt” 1846, nr 38, s. 175

⁴¹ K. Sobaczewski, *Wykorzystanie rzeki Kośna do celów przemysłowych i technicznych*, Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski, R. I, 1999, s. 114.

Kośna gromadząca w swoim korycie ogromne ilości wody, zalewała łąki i domostwa w okolicach Barczewa. Toteż postanowiono te wody odprowadzić najkrótszą drogą do jez. Wadąg, z planowanym kanałem Elżbiety. Kanał ten począwszy od granicy Patryk z Silicami, przez Silice przy granicy Klebarka, koło majątku Rehaag, Bogdany, Kaplityny i Nikielkowo miał odprowadzić wody rzeki Kośna bezpośrednio do jeziora Wadąg. [...] Podobną meliorację przeprowadzono na terenie jez. Bogdańskiego i Kestroj⁴². Mamy tu nową informację o tym, że dokonano jakichś prac melioracyjnych w rejonach jezior Kiestrój i Bogdańskiego. Kellmann nie dodaje niestety, że dawną rzekę Kośna skierowano w okolicach jeziora Bogdańskiego na wschód nowym kanałem bezpośrednio do jeziora Umląg. Tym samym po melioracji rzeka Kośna została rozdzielona na dwa cieki. Dla łatwiejszego zrozumienia topografii terenu będę używał określeń *ciek wschodni* i *ciek zachodni*. Na odcinku od Patryk do jeziora Bogdańskiego oba cieki płyną równolegle. Ciek wschodni płynie starym korytem rzeki Kośna do jeziora Bogdańskiego, gdzie skręca na wschód sztucznie wykopanym korytem do jeziora Umląg. Ciek zachodni płynie sztucznie usypanym korytem do okolic jeziora Bogdańskiego, gdzie na odcinku Bogdany – Kaplityny płynie po części dawnym korytem rzeki Kośna, następnie w Kaplitynach rozdziela się na starą odnogę do jeziora Umląg i na sztucznie wykopany kanał przez wieś i dalej możliwie najkrótszą drogą do jeziora Wadąg z wykorzystaniem ostatniego naturalnego fragmentu Kaplityńskiej Strugi.

Przeanalizujemy teraz jak poszczególne odcinki *cieków* były nazywane na różnych mapach i w literaturze na przestrzeni lat.

Najstarsza mapa tego obszaru, jaką udało mi się odnaleźć, pochodzi z 1880 roku, jednak przedstawia dane wcześniejsze, z lat 1868–1869⁴³. Jest to więc pierwsza mapa, która przedstawia omawiany teren po wybudowaniu kanałów. Jeśli chodzi o ciek wschodni to jest on podpisany *Kirmass Can*. Ciek zachodni ma różne nazwy na różnych odcinkach. Od Silic do Kaplityn jest to *Kirmass Fl.* a za Kaplitynami – *Elizabeth Can*. Wynika z tego, że w tamtych czasach nazwa Kanał Elżbiety (*Elizabeth Can.*) dotyczyła tylko odcinka od Kaplityn do jez. Wadąg albo tylko tej części cieku, który został wykonany sztucznie. Wykluczam możliwość, że na cieku zachodnim umieszczono dwie nazwy, które funkcjonowały jako oboczne. Gdyby tak było między nazwami zastosowano by spójnik „od.” (niem: *oder*). Taki napis jest na odnodze od Kaplityn do jeziora Umląg, gdzie ciek jest podpisany następująco: *Umlong od. Kirmass Fl.* Jeśli chodzi o kanał wypływający z jez. Klebarskiego zwany dzisiaj kanałem Wiktorii jest on na mapie podpisany jako *Gr. Kleeberger C.* Nazwa ta pochodzi od nazwy miejscowości Klebark Wielki (*Grosse Kleeberg*)⁴⁴.

⁴² G. Kellmann, op. cit., ss. 340–341.

⁴³ Karte des Deutes Reichs, ark. 134, Allenstein, www.landkartenarchiv.de (dostęp 30.01.2017).

⁴⁴ A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987, s. 71.

Kolejna mapa jest datowana na 1915 rok. Jest to mapa w skali 1:25 000, a więc dokładniejsza⁴⁵. Niestety obszar, który nas interesuje zmieścił się na poprzednio omawianej mapie w skali 1:100 000, na tej z 1915 roku musimy go odszukać na kilku arkuszach. Pierwszy arkusz pokazuje ciek od Kaplityn do jez. Wadąg podpisany jako Elizabeth Kan. Dokładnie w tym samym miejscu jak na poprzedniej mapie. Jak to wygląda na arkuszu przedstawiającym pozostałą część terenu nie udało mi się ustalić. Być może ten arkusz mapy z 1915 roku się nie zachował. Znalazłem jednak mapę podobnie datowaną w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie⁴⁶. Mamy tu również nazwy *Kirmes Fl.* dla cieku zachodniego i *Kirmes K.* dla cieku wschodniego oraz *Elizabeth K.* na odcinku cieku od Kaplityn na zachód. Podpis kanału wypływającego z jeziora Klebarskiego – *Gr. Kleeberger Kanal*.

Aż do czasów I wojny światowej nie występowała nazwa Kanał Wiktorii. Także w *Geografii Polskiej Warmii* Walentego Barczewskiego z 1917 roku, nie ma wzmianki o Kanale Wiktorii. W kwestii interesujących nas kanałów Barczewski pisze tak: *W tej okolicy dokonano różnych melioracji przez wysuszenie jeziora Kiestrój i zníženie klebarskiego jeziora kanałem Klebarskim i wprowadzenie strugi Kośno do kanału Kiermas przez jezioro Umląg kanałem Elżbiety (Elisabethkanal) na Kaplityny do Wadęga. Dawniejsza struga Umląg jest teraz tylko rowem*⁴⁷. Ks. Barczewski bardzo dokładnie znający topografię terenu południowej Warmii nie wymienia nazwy Kanał Wiktorii. Gdyby taka nazwa w tamtych czasach istniała z pewnością by jej nie pominął. Pierwsza wojna światowa rozpętała między innymi przez niemieckiego cesarza doprowadziła do upadku dynastii Hohenzollernów jako cesarzy. Wilhelm II musiał abdykować (28 listopada 1918 r.) i resztę życia spędził na emigracji w posiadłości Doorn na terenie Holandii⁴⁸. Czy komuś po tej dacie mogłoby przyjść do głowy honorowanie córki upadłego cesarza?

Barczewski nie wspomina także o tym, że wody rzeki Kośna rozdzielono na dwa cieki wodne. Z jego opisu, ktoś kto nie zna terenu musi wyciągnąć wniosek, że był tylko jeden ciek, a jego końcowy odcinek z jeziora „Umląg do Wadęga” nosił nazwę kanał Elżbiety. Tak to kolejni autorzy opierając się na Barczewskim, nie znając terenu, rozciągnęli dotychczasową nazwę kanału Elżbiety na strugę Umląg. Problem w tym, że wody z jeziora Umląg nie mogą płynąć do Kaplityn, bo woda płynęłaby pod górę. Taki błąd popełnił Gustaw Leyding, który pisał: *Elisabeth Kanal (134/x) – Kaplityńska Struga (L-24); Kanał Elżbiety (GW. 14), strumyk, łączy jezioro Wadąg z jeziorem Umlągiem i Kiermasowym Kanałem*⁴⁹. Prawie trzydzieści

⁴⁵ [http://www.amzpbig.com/maps/2189_\(806\)_Alt_Wartenburg_1915_UPKraK.jpg](http://www.amzpbig.com/maps/2189_(806)_Alt_Wartenburg_1915_UPKraK.jpg) (dostęp 30.01.2017)

⁴⁶ MWiM, DH 9891 OMO, Kreis Allenstein, Oskar Eulitz Verlag, Lissa 1914.

⁴⁷ W. Barczewski, *Geografia polskiej Warmii*, [Olsztyn] 1917, s. 14.

⁴⁸ *Słownik władców Europy...*, ss. 391–393.

⁴⁹ G. Leyding, op. cit., s. 203.

lat później tak samo napisała Maria Biolik charakteryzując dorzecze Pregoly: *Kaplityńska struga, strumień łączący jez. Wadąg z jez. Umląg*⁵⁰.

W latach trzydziestych i czterdziestych ubiegłego wieku następuje zamiana nazw. Dotychczas przy nazwie ciek zachodniego używano skrótu „Fl.“ (niem. *Fluß*), a ciek wschodni określany był jako kanał o tej samej nazwie. Teraz jest odwrotnie tzn. ciek wschodni określany jest skrótem „Fl.“ a ciek zachodni skrótem „K.“ Tak jest na mapie Kreis Allenstein z 1934 ze zbiorów MWiM⁵¹ oraz w tych samych zbiorach na mapie Allenstein – Heilsberg – Sensburg 1939⁵². Na żadnej z tych map nie ma nazwy Kanał Elżbiety. Kanał Klebarski nie jest w ogóle opisany, a na południe od Kaplityn pojawia się rozlewisko o nazwie *Elizabeth See*. Znalazłem jeszcze jedną mapę z tego okresu w zbiorach biblioteki Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego w Olsztynie⁵³. Na tej mapie z 1939 roku brak nazwy przy Kanale Klebarskim. Ciek zachodni podpisano *Kirmeß kan.* Na południe od Kaplityn jest rozlewisko o nazwie *Elizabeth S.* Na dostępnej w Internecie mapie z 1944 roku pojawia się ponownie nazwa *Elizabeth Kan.*⁵⁴ Dokładnie w tym samym miejscu co na wcześniej omawianych mapach. Niestety ta mapa nie obejmuje całego interesującego nas obszaru. Pozostała część interesującego terenu odnajdujemy na mapie z 1944 roku⁵⁵. Nazwa *Gr. Kleeberger Kan.* figuruje jak dotychczas przy cieku wychodzącym z jez. Klebarskiego oraz (co jest nowością) przy cieku łączącym jez. Linowskie z jez. Klebarskim. Ciek zachodni podpisany jest jako *Kirmeß Kan.* przy czym nazwa jest użyta dwa razy. Raz między Silicami i Bogdanami i drugi raz (co nie było dotychczas stosowane) między Bogdanami i Kaplitynami. Ciek wschodni podpisany jest jako *Kirmeß fl.* Na południe od Kaplityn zaznaczono *Elizabeth S.* Na tej mapie jest jeszcze jedna nowość. Ciek od Kaplityn do jeziora Umląg jest opisany jako *Alter Umling*. Podsumowując na podstawie niemieckich map można stwierdzić, że:

Kanał wyprowadzający wody z jeziora Klebarskiego był nazywany *Gr Kleeberger C.* (1880), *Gr Kleeberger Kanal* (1915), *kanal klebarski* (1917), *Gr. Kleeberger Kan* (1944, w tym roku ta sama nazwa pojawia się na cieku łączącym jez. Linowskie z jez. Klebarskim).

Nazwa *Elizabeth Kanal* pojawiała się w tym okresie jedynie w górnym biegu na odcinku od Kaplityn na zachód i trudno określić czy dotyczyła całego ciek od wsi do jez. Wadąg czy tylko tej części, która została wykopana sztucznie.

⁵⁰ M. Biolik, *Hydronimia dorzecza Pregoly z terenu Polski*, Olsztyn 1987, s. 91

⁵¹ MWiM, VIII/7 7586 OMO, mapa Kreis Allenstein, Nachträge 1934.

⁵² MWiM, VIII/13 DH 9899 OMO, mapa Allenstein – Heilberg – Sensburg, Großblatt 29, Ausgabe 1939.

⁵³ Bibl. PTTK Olsztyn [brak nr inwent. i tytułu mapy] Grossblatt 44, Berlin 1939.

⁵⁴ http://www.amzpbig.com/maps/2189_Alt_Wartenburg_1944_BYU.jpg (dostęp 30.01.2017).

⁵⁵ www.amzpbig.com/maps/2289.Gr.Kleeberg_1952_UPKrak.jpg; ze zbiorów Instytutu Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie (dostęp 30.01.2017).

W latach trzydziestych XX wieku małe rozlewisko na południe od Kaplityn zaczęto nazywać *Elizabeth See*. To rozlewisko jest uwidocznione już na mapie z 1880 roku.

Ciek zachodni był nazywany *Kirmass Fl.* (1880), *Kirmes Fl.* (1915), *Kirmeß kanal* (1934, 1939) – napis na odcinku od Silic do Bogdan, *Kirmeß Kan.* (1944) – napis na odcinku od Silic do Bogdan i drugi między Bogdanami i Kaplitynami.

Ciek wschodni był nazywany *Kirmass Can.* (1880), *Kirmes K.* (1915), *kanal Kiermas* (1917), *Kirmeß Fl.* (1934, 1939), *Kirmeß fl.* (1944).

Historia nazewnictwa kanałów w czasach administracji polskiej

Nowa administracja po 1945 roku stanęła przed problemem nadania polskich nazw miejscowości i obiektom fizjograficznym. W tym celu powołano specjalną Komisję Do Spraw Instalacji Nazw Miejscowych pod przewodnictwem Stanisława Srokowskiego⁵⁶. Ustalania tego grona specjalistów zostały zebrane w *Słowniku Nazw Geograficznych Polski Północnej i Zachodniej* autorstwa Stanisława Rosponda i Stanisława Srokowskiego⁵⁷. Nie znajdziemy tu niestety haseł Kanał Elżbiety, czy Kanał Wiktorii. Nie ma również wzmianki o Kanale Klebarskim. Nie znaczy to, że nie zajmowano się rzeką Kośna. W 1949 roku Zarządzeniem Ministra Administracji Publicznej nadano nazwę Kiermas rzecze określonej jako lewy dopływ rzeki Pissa podając jako dawną niemiecką nazwę *Kirmess Fl.*⁵⁸ W latach trzydziestych i czterdziestych ubiegłego wieku ta nazwa dotyczyła cieku wschodniego. Na wojennej polskiej mapie topograficznej powiatu olsztyńskiego ciek zachodni jest podpisany trzy razy – raz jako Kan. Kiermas przy dawnym jeziorze Patryckim, drugi raz między Bogdanami i Kaplitynami Kan. Kiermas (kan. Elżbiety) i trzeci raz za Kaplitynami jako Kanał Elżbiety tak jak na przedwojennych mapach. Tak więc nazwa Kanał Elżbiety pojawiła się po raz pierwszy w środkowym biegu kanału jako oboczna i umieszczono ją w nawiasie, oraz w górnym biegu jako samodzielna. Ciek wschodni jest podpisany jako Kiermas bez określenia czy jest to kanał czy rzeka. Ciek wypływający z jeziora Klebarskiego podpisano Kan. Klebarski⁵⁹. Niestety na mapie nie ma daty ani wydawcy. Można jednak pokusić się o datowanie na podsta-

⁵⁶ Zob. Np. G. Strauchold, *Dyskusja wokół polskiego nazewnictwa tzw. Ziemi Odzyskanych w latach 40. XX w.*, w: *Nazwa dokumentem przeszłości regionu*, red. J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold, W. Kucharski, Wrocław 2010, ss. 21–34; I. Lewandowska, *Oswajanie ponemieckiej przestrzeni nazwicznej na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej*, w: *ibidem*, ss. 35–64.

⁵⁷ S. Rospond, S. Srokowski, *Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej, cz. 1: polsko-niemiecka*, Wrocław 1951.

⁵⁸ Zarządzenie Ministra Administracji Publicznej z dnia 17 września 1949 r. o przywróceniu i ustaleniu nazw miejscowości, Dz.U 1949, nr 36, poz. 251.

⁵⁹ Bibl. PTTK, nr inw. 643/III, mapa topograficzna powiatu olsztyńskiego.

wie informacji kartograficznych. Otóż na mapie zaznaczone są siedziby Gromadzkich Rad Narodowych, między innymi w Dajtkach, która istniała do 1966 roku. Nie ma natomiast zaznaczonych Olsztyńskich Zakładów Opon Samochodowych [dziś Michelin]. Tak więc omawiana mapa powstała między 1955 a 1966 rokiem.

W pracach naukowych okresu powojennego ciek wypływający z Jeziora Klebarskiego opisywano następująco: *Gross Kleeberger Kanal (134/x) – Klebarski Kanał (L-24, GW. 14), strumyk, płynie z Jeziora Klebarskiego do kanału Kiermasu*⁶⁰ oraz: *Kanał Klebarski, kanał łączący Klebarskie Jezioro z rz. Kiermas*⁶¹. W żadnym ze źródeł jak i pracy naukowej nie pojawiła się nazwa Kanał Wiktorii. Nie wymieniał jej w swoich pracach pochodzący z Silic Georg Kellmann⁶². Wobec braku źródeł pisanych przeprowadziłem wywiad z najstarszymi mieszkańcami Silic: Gertrudą Frankiewicz i Brunonem Gerajczykiem (zamieszkałym na stałe w Niemczech). Gertruda Frankiewicz nie pamiętała, żeby kanał wychodzący z Jeziora Klebarskiego miał jakąś nazwę. Brunon Gerajczyk twierdził natomiast, że ten kanał nazywano Jeziornym (*Seekanal*). Oboje stwierdzili, że nie wiedzą skąd pochodzi obecna nazwa Kanał Wiktorii i od kiedy ona istnieje.

Po raz pierwszy nazwa Kanał Wiktorii wystąpiła na mapie z 1982 roku. Ciek zachodni jest podpisany jako Kanał Elżbiety a ciek wschodni Kanał Kiermas. Nie wiadomo jednak skąd pochodzi nazwa Kanał Wiktorii. Nie ma podstawy prawnej, która nadaje omawianym obiektom fizjograficznym nazwy urzędowe. Zajrzałem do wykazu nazw obiektów fizjograficznych na oficjalnej stronie Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej (CODGiK). Zapisy były następujące: Kanał Klebarski nazywa się Siedliska Struga. Wymienia się nazwy oboczne: Kanał Klebarski, Kanał Wiktorii. Jako podstawę do używania takich nazw wymienia się mapę w skali 1: 10 000, Protokół z posiedzenia KUNMiOF w dniach 26–27 listopada 2003, Zarządzenie nr 198 Prezesa Rady Ministrów z dnia 27 września 1958 nr 90, poz. 502⁶³. Wskazany ciek, o nazwie Siedliska Struga, zaczyna się w okolicach miejscowości Kołpaki, płynie przez grunty wsi Linowo i wpada do Jeziora Linowskiego, następnie wypływa z tego jeziora i wpada do Jeziora Klebarskiego, a dalej płynie do kanału Kiermas. Tak to Kanał Klebarski, nie wiadomo dlaczego wydłużył się kilkukrotnie i po ponad półtora wieku zyskał kolejną niezrozumiałą nazwę. Pomieszenie jest tym większe, że kanał nazywa się strugą. Cieki wodne dzielimy na sztuczne (np. kanały, rowy) i naturalne (np. rzeki, strugi)⁶⁴. Kanał

⁶⁰ G. Leyding, op. cit., s. 206

⁶¹ M. Biolik, op. cit., s. 91

⁶² G. Kellmann, op. cit; idem, *Der Kirmesß oder Kösnick Fluß*, „Landkreis Allenstein 28 Heimat – Jahrbuch” 1997.

⁶³ <http://www.codgik.gov.pl/index.php/darmowe-dane/prng.html>, nazwy obiektów fizjograficznych poz. 59042, 59043. (dostęp 09.09.2016)

⁶⁴ E. Bajkiewicz-Grabowska, Z. Mikulski, *Hydrologia Ogólna*, Warszawa 1999, ss. 51–53, 67.

Klebarski ponad wszelką wątpliwość jest ciekim sztucznym. Nieuprawnione jest używanie dla jego określenia zarówno członu „Struga“ jak i „Siedliska“. Czy wymienione dokumenty, coś wyjaśniają? Wskazane Zarządzenie nr 198 podaje: „Siedliska Struga, rzeka, dopływ Leinauer See, dawna niemiecka nazwa – Schedliskafliess”⁶⁵. Wyraźnie jest napisane, że chodzi o strugę, która dopływa do jeziora Linowskiego. Nazwa Siedliska istniała w miejscowości Linowo nad jeziorem Linowskim od dawna. Można ją odnaleźć już u dr. Karola Emila Sieniawskiego w jego pracy *Biskupstwo Warmińskie*. Autor opisując nazwy łąk i bagien wymienia nazwę: *Siedliska w Linowie*⁶⁶. Również Barczewski w *Geografii Polskiej Warmii* podaje tę nazwę dla Linowa wymieniając nazwy pól i bagien⁶⁷. Na mapie z 1934 roku znajdującej się w zbiorach MWiM w Olsztynie ciek ten jest opisany jako *Schedliskafliess*⁶⁸. Jak widać nazwa „Siedliska“ jest związana tylko z terenem wsi Linowo i rozciąganie jej poza ten obszar nie ma uzasadnienia historycznego. Jest jeszcze do wyjaśnienia treść wspomnianego Protokołu z posiedzenia KUNMiOF z dnia 26–27 listopada 2003 r. Wystąpiłem o udostępnienie tego protokołu do stosownego departamentu w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji i [07.11.2016] otrzymałem odpowiedź, że nie jest to możliwe, gdyż wymieniony dokument nie znajduje się w zbiorach Departamentu Administracji Publicznej. To w ramach tego departamentu działa Komisja Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych. Zwróciłem się z zapytaniem, [17.11.2016] gdzie przekazano powyższy dokument. Niestety nie dostałem odpowiedzi.

Wystąpiłem również z zapytaniem do Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii, na jakiej podstawie używane są nazwy Siedliska Struga, Kanał Klebarski, Kanał Wiktorii i Kanał Elżbiety. W odpowiedzi dostałem następujące informacje na piśmie⁶⁹

Siedliska Struga, nazwa urzędowa (Zarządzenie nr 198 Prezesa Rady Ministrów z dnia 27 września 1958 r., M.P. 1958 nr 90, poz. 502) – do Linowskiego Jeziora, bez nazw obocznych, z uwagą: środkowy bieg (śrb.) – Klebarski Kanał; dolny bieg (db.) – Kanał Wiktorii.

Klebarski Kanał, według protokołu z posiedzenia Komisji Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych (KUNMiOF) w dniach 26–27 listopada 2003 r., to nazwa zestandaryzowana, od Linowskiego Jeziora do Jeziora Silickiego, z uwagą: górny bieg (gb.) – Siedliska Struga; dolny bieg (db.) – Kanał Wiktorii.

⁶⁵ „Monitor Polski“ 1958, nr 90, poz. 502.

⁶⁶ K.E. Sieniawski, *Biskupstwo Warmińskie, jego założenie i rozwój na ziemi pruskiej z uwzględnieniem dziejów, ludności i stosunków jeograficznych ziem dawniej krzyżackich*, T. I, Poznań 1878, s. 278.

⁶⁷ W. Barczewski, op. cit., s. 13.

⁶⁸ MWiM, VIII/7 7586 OMO, mapa Kreis Allenstein, Nachträge 1934.

⁶⁹ Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Departament Geodezji, Kartografii i Systemów Informacji Geograficznej, GI-TOPO.630.5.2016.

Kanał Wiktorii, nazwa niestandardyzowana (źródło: mapa topograficzna w skali 1:10 000, wywiad terenowy) – od Jeziora Silickiego do ujścia do Kanału Kiermas, z uwagą: górny bieg (gb.) – Siedliska Struga; środkowy bieg (śrb.) – Klebarski Kanał.

Kanał Elżbiety, nazwa zestandardyzowana (Protokół z posiedzenia Komisji Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych w dniach 26–27 listopada 2003 r.).

Informacje uzyskane na piśmie nie do końca zgadzają się z tym, co ten sam urząd zamieszcza w Internecie. Jeśli chodzi o Kanał Elżbiety to według wykazu nazw fizjograficznych CODGiK, zaczyna się w Patrykach, a kończy ujściem do jeziora Wadąg. Niestety w tym wypadku nie jest podana żadna podstawa prawna tej nazwy⁷⁰. Jeśli chodzi o Siedliską Strugę to w internetowym wykazie podane są współrzędne źródła i ujścia. Te ostatnie wskazują jednoznacznie, że ujście Siedliskiej Strugi jest w Kanale Kiermas. Z zachowanej dokumentacji Zarządu Melioracji i Urządzeń Wodnych oddział rejonowy w Olsztynie wynika, że w latach 60. XX wieku nazwa Kanału Klebarski dotyczyła ciekłu z Jeziora Linowskiego przez Jezioro Klebarskie do Kiermasu⁷¹, a w latach 70. nazwę tę rozciągnięto na Siedliską Strugę⁷².

Powyższe ustalenia wyraźnie wskazują na wielki chaos zarówno w zapisach źródłowych, jak i obecnej administracji państwowej. Od 1945 roku upłynęło ponad 70 lat i najwyższy czas nazewnictwo to uporządkować. Nadając polskie nazwy do brze jest kierować się historyczną tradycją, a nie niezrozumiałą twórczością urzędników.

Jerzy Laskowski, *Elisabeth-Kanal und Viktoria-Kanal (von Klebark). Geschichte und Ursprung der Namen – eine Quellenanalyse*

Zusammenfassung

Der Artikel beschreibt die Umstände der Kanalbauten in den Jahren 1843–1846. Dabei werden die Ursachen für den Bau der Kanäle im Bereich des Flusses Kośna erläutert. Weiterhin wird der Ursprung des Namens „Elisabeth-Kanal“ erklärt. Für die umfangreiche Recherche zur Namensgebung wurden alte Landkarten sowie zahlreiche andere Dokumente aus der Entstehungszeit und darüber hinaus genutzt, um die Geschichte der Namensgebung sowohl während der polnischen als auch während der deutschen Verwaltung detailliert nachvollziehen zu können. Unklar ist dabei nach wie vor der Ursprung des Namens „Victoria-Kanal“. Durch die gesammelten Informationen und Unterlagen lässt sich nahezu sicher ausschließen, dass der Kanal nach der Tochter von Kaiser Wilhelm II. benannt wurde.

Übersetzt von *Jerzy Laskowski*

⁷⁰ <http://www.codgik.gov.pl/index.php/darmowe-dane/prng.html>, nazwy obiektów fizjograficznych poz. 29465. (dostęp 09.09.2016).

⁷¹ ZMiUW oddział rejonowy w Olsztynie; Profil Podłużny Kanał Klebarski, teczka 16, Ewidencja Kanał Klebarski.

⁷² Ibidem, Wyrzys z mapy 1:25 000 Kanał Klebarski, teczka 66, Operat powykonawczy Kanał Klebarski 1973–1974.

Jerzy Laskowski, *The Elizabeth and Klebarski (Victoria) canals. The history and origin of the names – analysis of the sources***Summary**

In the locality of Silice, there is an intersection of two channels. Such an original hydrotechnical object became a touristic peculiarity and is often mentioned on websites. From this information and data included in the tourist guidebook of the Purda municipality, it is indicated that two channels – Elizabeth and Victoria – cross each other. In relation to the sources mentioned, the channels' names are derived from the names of daughters of Emperor William II. In relation to the fact that William II had six sons and only one daughter, the real derivation of these names should be explained. The reasons of the appearance of the channels in the region of Kośnia river. The article describes the circumstances of building channels in the years 1843-1846. Furthermore, the origin of the name of "Elizabeth Channel" has been revealed. Maps and source materials have been investigated to introduce the history of channels' names as far as German and English administration are concerned.

Translated by *Jerzy Laskowski*

Mgr Jerzy Laskowski
Butryny
butryny@wp.pl

Źródła archiwalne:

Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO)

Rejencja Olsztyńska, sygn. 4/mikrofilm – 2910

- Verwaftungs-Bericht des Komite der Allensteiner Kreis-Corporation für Meliorations- Angelegenheiten pro 1843, k. 126–129.
- Verwaftungs-Bericht des Komite der Allensteiner Kreis-Corporation für Meliorations-Angelegenheiten pro 1844, k. 229–230.

Biblioteka PTTK w Olsztynie

- Mapa topograficzna powiatu olsztyńskiego, nr inw. 643/III.

Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (MWiM)

Zbiory Kartograficzne

- Mapa Kreis Allenstein, Oskar Eulitz Verlag, Lissa 1914, sygn. DH 9891 OMO.
- Mapa Kreis Allenstein, Nachträge 1934, sygn. VIII/77586 OMO.
- Mapa Allenstein – Heilberg – Sensburg, Großblatt 29, Ausgabe 1939, sygn. VIII/13 DH 9899 OMO.

Ośrodek Badań Naukowych im Wojciecha Kętrzyńskiego – Zbiory Specjalne (OBN)

- Kreis-Karten der Provinz Preussen, Blatt nr 12, Allenstein, sygn. OK-266.

Zarząd Melioracji i Urządzeń Wodnych Oddział rejonowy w Olsztynie (ZMiUW)

- Istniejące obiekty na Kanale Elżbiety pow. Olsztyn, teczka nr 9, Ewidencja Kanał Elżbiety.
- Profil Podłużny Kanał Klebarski, teczka 16, Ewidencja Kanał Klebarski.
- Wyrys z mapy 1:25 000 Kanał Klebarski, teczka 66, Operatowy Kanał Klebarski 1973–1974.

Źródła drukowane:

„Allensteiner Kreis-Blatt”

- 1843, nr 40.
- 1844, nr 46.
- 1846, nr 38.

- „Monitor Polski“
– 1958, nr 90, poz. 502.

Opracowania:

- Achremczyk Stanisław
2011 *Historia Warmii i Mazur*, t. 2: 1772–2010, Olsztyn.
- Barczewski Walenty
1917 *Geografia polskiej Warmii*, Olsztyn.
- Bętkowski Rafał
2008 *Papiernia w Wadągu*, „Debata”, nr 5, s. 31.
- Biolik Maria
1987 *Hydronimia dorzecza Pregoty z terenu Polski*, Olsztyn.
- Bajkiewicz-Grabowska Elżbieta, Mikulski Zdzisław
1999 *Hydrologia Ogólna*, Warszawa.
- Chłosta Jan
2002 *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*, Olsztyn.
- Clark Christian
2009 *Prusy, powstanie i upadek 1600–1947*, Warszawa.
- Fenna Donald
2004 *Jednostki miar*, Warszawa.
- Jodko Augustyn
[b.r.i.m.w.] *Historia i przyszłość kanału Elżbiety* (mps w zbiorach autora).
- Kellmann Georg
1997 *Der Kirmesß oder Kösnick Fluß*, „Landkreis Allenstein 28 Heimat – Jahrbuch”
2007 *Historia parafii Klebark Wielki jej wiosek i okolic*, Klebark Wielki.
- Kędzierski Mariusz
2016 *Twierdza Boyen. Plan twierdzy, trasy zwiedzania, historia*, Giżycko.
- Kucharczyk Grzegorz
2016 *Hohenzollernowie*, Poznań.
- Lewandowska Izabela
2010 *Oswajanie poniemieckiej przestrzeni nazewniczej na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej*, w: *Nazwa dokumentem przeszłości regionu*, red. J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold, W. Kucharski, Wrocław, ss. 35–64.
- Leyding Gustaw
1959 *Słownik Nazw Miejscowych Okręgu Mazurskiego, cz. II, Nazwy Fizjograficzne*, Poznań.
- Osmólski Jarosław, Sikorski Jerzy
1999 *Gmina Purda, woj. warmińsko-mazurskie, studium wartości kulturowych*, Warszawa–Olsztyn (mps w zbiorach autora).

Pospizyłowa Anna

1987 *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn.

Przewodnik turystyczny

2013 *Przewodnik turystyczny po gminie Purda*, red. I. Lewandowska, E. Cyfus, J. Laskowski, J. Weihs, Purda.

Rospond Stanisław, Srokowski Stanisław

1951 *Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej, cz. 1: polsko-niemiecka*, Wrocław.

Sieniawski Karol Emil

1878 *Biskupstwo Warmińskie, jego założenie i rozwój na ziemi pruskiej z uwzględnieniem dziejów, ludności i stosunków geograficznych ziem dawniej krzyżackich*, T. I, Poznań.

Słownik władców Europy

1998 *Słownik władców Europy nowożytnej i najnowszej*, red. M. Serwański, J. Dobosz, Poznań.

Sobaczewski Kazimierz

1999 *Wykorzystanie rzeki Kośna do celów przemysłowych i technicznych*, Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski, R. I, ss. 109–142.

Strauchold Grzegorz

2010 *Dyskusja wokół polskiego nazewnictwa tzw. Ziemi Odzyskanych w latach 40. XX w.*, w: *Nazwa dokumentem przeszłości regionu*, red. J. Nowosielska-Sobel, G. Strauchold, W. Kucharski, Wrocław, ss. 21–34.

Internet:

Karte des Deutes Reichs ark. 134 Allenstein, www.landkartenarchiv.de (dostęp 30.01.2017).

www.amzpbig.com/maps/2289.Gr.Kleeberg_1952_UPKraK.jpg ze zbiorów Instytutu Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie (dostęp 30.01.2017).

[http://www.amzpbig.com/maps/2189_\(806\)_Alt_Wartenburg_1915_UPKraK.jpg](http://www.amzpbig.com/maps/2189_(806)_Alt_Wartenburg_1915_UPKraK.jpg) (dostęp 30.01.2017).

http://www.amzpbig.com/maps/2189_Alt_Wartenburg_1944_BYU.jpg (dostęp 30.01.2017).

www.amzpbig.com/maps/2289.Gr.Kleeberg_1952_UPKraK.jpg; ze zbiorów Instytutu Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie (dostęp 30.01.2017).

<http://www.codgik.gov.pl/index.php/darmowe-dane/prng.html>, nazwy obiektów fizjograficznych poz. 29465. (dostęp 09.09.2016).

<http://www.codgik.gov.pl/index.php/darmowe-dane/prng.html>, nazwy obiektów fizjograficznych poz. 59042, 59043. (dostęp 09.09.2016).

www.visit.olsztyn.eu/ru/place/2676/akwedukt-w-silicach (dostęp 30.01.2017).

**INSTYTUT PÓŁNOCNY
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO**